

3. Костюк Г. С. Избранные труды / Г. С. Костюк. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.
4. Лактионов А. Н. Координаты индивидуального опыта / А. Н. Лактионов. – Х. : Бизнес Информ, 1998. – 492 с.
5. Мінаков М. А. Історія поняття досвіду / М. А. Мінаков. – К. : Парапан, 2007. – 380 с.
6. Наративні психотехнології / [Н. В. Чепелева, М. Л. Смутьсон, О. М. Шиловська, С. Ю. Гуцул]. – К. : Главник, 2007. – 144 с. – (Серія «Психол. інструментарій»).
7. Нуркова В. В. Автобиографическая память как проблема психологического исследования / В. В. Нуркова // Психологический журнал. – 1996. – № 2. – С. 16-29.
8. Осницкий А. К. Проблемы исследования субъектной активности / А. К. Осницкий // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 5-20.
9. Фридман Дж. Конструирование иных реальностей: истории и рассказы как терапия / Дж. Фридман, Дж. Комбс ; пер с англ. В. В. Самойлова. – М. : Независимая фирма “Класс”, 2001. – 368 с.

УДК 316. 614

Н.І. Кривоконь, канд. психол. наук, доцент

Чернігівський державний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

КАТЕГОРІЯ ПРОБЛЕМ ОСОБИСТОСТІ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

У статті аналізуються поняття, що стосуються проблем особистості та її життєвих ситуацій, а також з'ясовується зміст термінів «скрутні життєві обставини», «кризові ситуації» та «проблеми особистості» в аспекті соціально-психологічного забезпечення соціальної роботи.

Ключові слова: соціально-психологічне забезпечення соціальної роботи, проблема особистості, скрутні життєві обставини, кризові ситуації.

В статье анализируются понятия, касающиеся проблем личности и её жизненных ситуаций, а также раскрывается содержание терминов «сложные жизненные обстоятельства», «кризисные ситуации» и «проблемы личности» в аспекте социально-психологического обеспечения социальной работы.

Ключевые слова: социально-психологическое обеспечение социальной работы, проблема личности, сложные жизненные обстоятельства, кризисные ситуации.

The problems of personality and personality life situations are being analyzed in the article. The terms “difficult life circumstances”, “crisis situations”, “problems of personality” are considered in the context of social-psychological ensuring of social work

Key words: social psychological ensuring of social work, problem of personality, difficult life circumstances, crisis situations.

Постановка проблеми. Предметним полем соціального працівника виступають так звані «складні життєві обставини особистості». Згідно з правовим визначенням, сформульованим у Законі України «Про соціальні послуги», це «обставини, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самостійно (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку зі старістю або станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, насильство, обставини, спричинені наслідками торгівлі людьми, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо)» [1, с. 1].

Саме скрутна життєва ситуація, проблеми якої особа не в змозі подолати самостійно, визначає першопричину того, що людина стає клієнтом соціальної роботи. Слово «проблема» (від грецьк. «problema» – задача, завдання) тлумачиться як «результат усвідомлення суб'єктом недостатності наявних знань і досвіду для усунення труднощів, які виникли у певній ситуації. Психологи вводять в обіг термін «життєва

проблема» – «стан суперечності між намірами, бажаннями та уявленнями людини та реальними результатами її поведінки або обставинами, в яких вона відбувається» [12, с. 315]. Основою виникнення проблеми є проблемна ситуація, на вихід із якої і має бути спрямована активність суб'єктів професійної взаємодії в соціальній роботі.

Говорячи про особистість як про клієнта, отримувача соціальних та інших видів послуг з боку соціальних працівників та педагогів, потрібно, на наш погляд, врахувати декілька важливих аспектів.

Передусім, основна відмінність клієнтів соціальної роботи від тих, що отримує послуги практичних психологів, є те, що в основі звернення обов'язково лежить соціальна проблема (проблеми). Тобто, офіційними причинами, що дозволяють звернутися з певним запитом до фахівця із соціальної роботи, виступають труднощі соціального характеру.

Інша річ, що будь-які події, труднощі, ситуації, конфлікти, з якими сутикається особа впродовж життя, не можуть не відобразитися у свідомості особистості, залишатися поза її емоційно-чуттєвою сферою. Тобто, людина переживає свої соціальні проблеми, і це дуже часто приводить до виникнення і розвитку, поряд із соціальними, психологічних проблем. На практиці відділити одне від одного досить складно, а тому перед соціальними працівниками стоїть складне завдання: відповідно до своїх посадових обов'язків (найчастіше) вони мають спрямовувати активність на подолання соціальних негараздів, однак, безпосереднє спілкування з клієнтами вимагає від них певної участі, надання психологічної підтримки, розуміння, співпереживання тощо. І хоча серед переліку послуг, які передбачені відповідним законодавством і мають надаватися в соціальній роботі, є і психологічні, зміст яких визначається як «надання консультацій з питань психічного здоров'я та поліпшення взаємин з оточуючим соціальним середовищем, застосування психодіагностики, спрямованої на вивчення соціально-психологічних характеристик особистості, з метою її психологічної корекції або психологічної реабілітації, надання методичних порад» [1, с. 5], однак психологічні послуги в соціальних службах не є професійними.

Ще більш нагальною проблемою у сфері надання соціальних послуг є надання кваліфікованої психосоціальної допомоги тим особам, соціальні та психологічні проблеми яких переросли в так звану «життєву кризу». Звичайно, дуже добре було б, якби в процесі надання соціальних послуг поряд із соціальними працівниками діяли і практичні психологи, проте, дуже часто фахівцям із соціальної роботи доводиться «брати удар на себе», надаючи першу допомогу у кризові моменти чи періоди життя людей. Іноді ж, взагалі, послуги практичного психолога для осіб, що виступають у ролі клієнтів соціальної роботи, є недоступними. Дуже гостро недостатність кваліфікованої психологічної підтримки відчувається і в умовах надання соціальних послуг для подолання наслідків так званих «надзвичайних» обставин, стихійних лих і техногенних катастроф.

Ще одним важливим аспектом розуміння змісту соціальної роботи як діяльності по сприянню вирішенню проблем є профілактика. Йдеться як про роботу з представниками так званих «груп ризику», так і про запобігання розвитку проблем у тих, хто вже є клієнтами соціальної роботи.

У таких випадках соціальний працівник повинен мати уявлення не лише про соціальні проблеми цих людей та можливі способи їх вирішення, але й орієнтуватися в їх психологічній проблематиці, особливостях спілкування з найближчим оточенням,

відповідними спеціалістами чи представниками влади та ін. Крім того, у профілактичній роботі особливо важливим є побудова довірливих стосунків, соціальний працівник повинен уміти наполягати, переконувати, схилити особу до прийняття відповідальних рішень, тобто мати навички соціального впливу на людину. А для цього йому необхідні ґрунтовні знання щодо соціальних і психологічних проблем особистості.

Важливим для практичного надання послуг уявляються не лише загальні, теоретичні знання щодо змісту, структури, детермінації та способів вирішення тих чи інших соціальних негараздів (як на рівні суспільства, так і на рівні особистості), але й навички та вміння буденного, побутового характеру, володіння реальними, практичними методами вирішення цих проблем. Це означає, що, не відкидаючи необхідності формування глибоких теоретичних знань щодо соціальних проблем і їх прояву, в ході підготовки соціальних працівників важливо надавати інформацію стосовно реального стану речей, пов'язаного з вирішенням негараздів у нашому суспільстві, дотримання та виконання законодавства, організації послуг тощо.

Розроблення свого соціально-психологічного забезпечення вимагають і питання, пов'язані з реагуванням соціальних працівників на проблеми їх клієнтів. Йдеться про те, що під час надання соціальних послуг існує велика загроза виникнення проблем особистості у самих фахівців із соціальної роботи, які щодня бачать людське горе, переживання, труднощі. Тобто соціальні проблеми інших відбиваються і у свідомості соціальних працівників, а це не може не накладати негативний відбиток на психічному та фізичному стані самих фахівців. Тому важливою складовою змісту соціально-психологічного забезпечення розвитку соціальних послуг має стати розроблення методів психологічного характеру, які дозволяють запобігати виникненню професійного вигорання спеціалістів.

Таким чином, особливої **актуальності** в аспекті психологічного забезпечення соціальної роботи набуває аналіз понять, що стосуються проблем особистості та її життєвих ситуацій (зокрема скрутних, кризових). Уявляється важливим з'ясувати, який зміст науковці вкладають у поняття «скрутні життєві обставини», «скрутні, кризові ситуації» та «проблеми особистості», які є різновиди проблем, у чому їх причини. Відтак, основною **метою** цієї публікації є визначення змісту та висвітлення різнопредметних підходів щодо розуміння категорії проблем особистості в аспекті соціальної роботи.

Теоретичний аналіз проблеми. Очевидним є той факт, що уявлення про існування соціальних проблем формувалися в процесі розвитку суспільних наук, а саме, – соціальної філософії, соціології, соціальної психології, антропології, соціальної економіки тощо. В Оксфордському тлумачному словнику представлено таке визначення соціальної проблеми (яке нині є найбільш вживаним): «Це загальний термін, що використовується для позначення будь-якої ситуації, яка з точки зору значної кількості людей у групі вважається такою, що складає проблему, достатньо серйозну для того, щоб вимагати реформи» [10].

У літературі існує чимало підходів до визначення поняття «соціальні проблеми» [2; 5; 9; 21; 25]. Зокрема, деякі дослідники [7; 13; 22] визначають такі різновиди щодо з'ясування змісту цієї дефініції: 1) фіксування об'єктивних сторін соціальних проблем; 2) визначення на основі підкреслення суб'єктивного компонента у соціальних проблемах; 3) змішані підходи.

Так, представники першої групи поглядів розглядають соціальні проблеми як «суперечність між необхідністю здійснити певні дії та недостатніми умовами реалізації цієї необхідності» [7]. Під соціальними проблемами розуміються певні об'єктивні соціальні умови – небажані, небезпечні, загрожуючі, протилежні природі «соціально здорового», «нормально» функціонуючого суспільства. Для цього підходу важливими виступають два основних моменти: наявність об'єктивних умов існування колективного суб'єкта та наявність у суб'єкта об'єктивної необхідності здійснити певні дії. Соціальні проблеми об'єктивні в тому розумінні, що наслідки їх існування завжди реальні, дієві, незалежно від того, чи усвідомлюються вони людьми, чи ні. Важливим критерієм визначення соціальних проблем в аспекті цієї позиції є поняття загрози благополуччю конкретних осіб і груп, причому ця загроза, з часом, може перерости в реальність.

Друга група підходів до розуміння соціальних проблем передбачає врахування суб'єктивних розчарувань людей в їхніх очікуваннях, а тому соціальні проблеми розглядаються як певні когнітивні конструкції, що створюються у свідомості людей, які і переживають ці проблеми. На думку деяких учених [7], прихильники цієї позиції вважають, що соціальні проблеми створюються самими людьми, і є результатом діяльності групової свідомості. Суб'єктивісти зосереджують свою увагу на процесі «соціетального визначення соціальної проблеми, на тому, «хто» і «як» визначив деякі соціальні умови як проблему для себе» [6, с. 104].

Третій підхід, який ще називають «діалектичним», «інтегративним», «мультипарадигмальним», передбачає врахування і суб'єктивних, і об'єктивних компонентів, і лише наявність цих обох складових та їх взаємодія, на думку прихильників цієї позиції, і створює уявлення про соціальні проблеми. В одному із вітчизняних соціологічних словників соціальні проблеми визначаються як «соціальна суперечність, що усвідомлюється суб'єктами як значима для них невідповідність між існуючим та належним, між цілями та результатами діяльності, що виникають через відсутність чи недостатність засобів для досягнення цілей, перешкод на цьому шляху, боротьби навколо цілей між різними суб'єктами діяльності, що приводить до незадоволення соціальних потреб» [7].

Отже, соціальні проблеми можуть розглядатися з точки зору їх об'єктивності-суб'єктивності, представленості у свідомості та значимості для людей чи груп, в аспекті формування уявних чи реальних загроз благополуччю, неможливості задоволення потреб особистості тощо. У зв'язку з цим, сучасні уявлення про соціальну проблему (зокрема і в соціальній роботі) вміщують три основних компоненти: 1) соціальні умови існування, які входять до складу життєвої ситуації; 2) люди, що оцінюють ці соціальні умови або соціальну ситуацію як небажану; 3) діяльність, що пов'язана з вирішенням проблеми залежно від причин чи обґрунтування такої оцінки.

На основі стислого аналізу основних соціологічних та деяких соціально-психологічних підходів до визначення поняття «соціальна проблема», можна дійти думки про те, що вивчення та вирішення соціальних проблем потребує комплексного підходу щодо їх розгляду. Йдеться про те, що необхідно вивчати внутрішні та зовнішні зв'язки, використовуючи стратегії та підходи різних наук та теоретичних напрямків.

Дійсно, опис соціальних проблем має здійснюватися як за об'єктивними, так і суб'єктивними критеріями. Об'єктивною складовою соціальних проблем виступає

реальна ситуація (яка, в свою чергу, є наслідком тих чи інших подій) або об'єктивні умови, які мають набір зовнішніх ознак, котрі можна зафіксувати і кількісно описати.

Суб'єктивне визначення проблеми дає змогу виділити по-різному вмотивовані суб'єкти проблематизації. Науковці [15, с. 106; 24, с. 87] виділяють дві групи суб'єктів: причетні до проблеми та залучені до неї. До першої групи відносять тих, становище чи діяльність визначається існуванням соціальної проблеми, для кого вона має специфічне значення. При цьому причетні можуть підрозділятися на «жертв» проблеми (тих, хто страждає від ситуації, що склалася незалежно від них, і усвідомлює це) і «носіїв» проблеми, які несуть проблему в собі і самі є проблемою для оточення, хоча можуть не визнавати та не усвідомлювати цього. До залучених до проблем відносять тих, хто займається цією проблемою в силу професійних обов'язків або ж добровільно. Завдяки такому підходу до визначення причетних та залучених до проблеми людей можна не лише виявити мотивацію їх поведінки, але й визначити стратегію відносин з кожним із учасників процесу вирішення проблеми [15, с. 185].

Також велике значення в оцінюванні соціальних проблем має характер соціальної взаємодії, яка визначає особливості стосунків конкретного індивіда з конкретним соціумом. Наприклад, у роботах І.С. Кона доведено, що «особистість є не лише продуктом, але і дієвим суб'єктом суспільних відносин, а отже, проблем і конфліктів» [8, с. 255]. Це означає, що соціальні проблеми особистості часто з'являються як наслідок неуспішної взаємодії людини та соціуму.

Ще одне важливе запитання, що стосується аналізу соціальних проблем, – їх типологія. Наприклад, виділяють такі критерії: за об'єктом дослідження соціальні проблеми поділяються на соціально-культурні, соціально-освітні, соціально-етнічні, соціально-правові тощо; за масштабом – глобальні, регіональні, локальні; за часом виникнення – традиційні та нові; характером виникнення – безпосередні та опосередковані іншими проблемами; за ступенем складності – прості та складні й ін.

На наш погляд, існуючі класифікації є досить детальними та ґрунтовними і дозволяють повно характеризувати соціальні проблеми. Хоча варто відзначити, що частіше в літературі використовується прив'язка соціальних проблем до їх суб'єктів чи соціальних інституцій. Не можна не погодитися з висновками М.Р. Деметрадзе [4, с. 8], що типологізація соціальних проблем може опиратися на: 1) опис та порівняльний аналіз найбільш поширених видів соціальних нужд і проблем суспільства; 2) визначення об'єктів типологізації і типуютьорюючих факторів; 3) поділ проблем на однорідні та неоднорідні групи й виявлення структурних особливостей кожної з них; 4) інтерпретація специфіки різних соціальних груп та притаманних їм соціальних проблем.

Основними ознаками соціальних проблем, на думку різних авторів, виступають: незадоволені потреби особистості чи групи; оцінювання ситуації як нестерпної; колективні дії, що мають на меті знизити чи усунути негативний вплив соціально-економічних умов на власну ситуацію [7, с. 2]; наявність ціннісного конфлікту; релятивістський характер проблем [16]; нужда, суб'єктивні труднощі, труднощі вирішення [24].

Відновлення ціннісної єдності суспільства, подолання ціннісного конфлікту здійснюється різними способами залежно від ідентифікації проблеми. Однак вирішення соціальних проблем у будь-якому випадку досягається завдяки зміні ситуації та відновлення соціальної справедливості. Релятивізм соціальної проблеми прояв-

ляється в її відносності, певній умовності, суб'єктивності сприйняття. Крім того, одні і ті ж проблеми за різних обставин неможливо вирішити, використовуючи наявні ресурси та засоби. І якщо соціальні інституції неспроможні виконувати свої завдання та функції або з'являються нові обставини, то виникає ситуація, яка в суспільній свідомості фіксується як соціальна проблема.

Таким чином, дослідження дефініції соціальної проблеми в людинознавчих галузях стосуються, передусім, визначення та структурування соціальних проблем, їх типологізації, виокремлення ознак та чинників, що впливають на їх розвиток та вирішення.

Зважаючи на особливе значення розуміння поняття «соціальні проблеми» для діяльності соціальних працівників, спробуємо конкретизувати наявну інформацію в контексті соціальної роботи.

Передусім вважаємо за необхідне наголосити на тісному зв'язку поняття «соціальні проблеми» з категорією «зміни». Причому йдеться про зміни та проблеми як на особистісному, так і на груповому чи суспільному рівні. Основним завданням соціальних працівників є досягнення позитивних змін у життєвих ситуаціях клієнтів. Ці зміни передбачають вирішення або пом'якшення соціальної проблематики людей, яким надаються послуги та допомога. Відтак, для реалізації завдань соціальної роботи на будь-якому з її рівнів потрібно знати, які соціальні проблеми є нагальними і їх потрібно вирішувати, яким способом, із залученням яких ресурсів, форм та методів роботи.

У соціально-психологічному контексті, на нашу думку, поняття «соціальна проблема» з категорією «зміни» пов'язані поняттям розвитку. Так, враховуючи, що зміни передбачають вихід на новий рівень, відмову від старого та перехід до нового, можна дійти висновку, що вирішення соціальних проблем може розглядатися і як певне спонукання до розвитку та саморозвитку: щоб вирішити проблеми; людина повинна опанувати новим досвідом, переглянути своє ставлення до тих чи інших подій або явищ, врешті-решт почати діяти, проявляти якусь активність. Тому соціальні проблеми в соціальній роботі мають розглядатися як такі, що носять діалектичний характер, виступають закономірним результатом суспільного та особистісного розвитку, і не повинні сприйматися лише в негативному для особистості контексті. Крім того, вирішуючи або пом'якшуючи соціальні проблеми окремої особистості, соціальні працівники сприяють нормальному функціонуванню та недопущенню розвитку проблем і конфліктів на рівні всього суспільства. Саме вирішення та профілактика виникнення соціальних проблем фахівцями із соціальної роботи і виступає як основа та механізм врегулювання соціальних відносин, що розглядається як основна функція цього виду діяльності.

Говорячи про структуру соціальних проблем у контексті соціальної роботи, треба враховувати, на наш погляд, як об'єктивний, так і суб'єктивний компоненти щодо їх визначення. Так, для отримання соціальних послуг клієнтові необхідно визнати та підтвердити свій певний соціальний чи соціально-правовий статус (безробітного, малозабезпеченого, самотнього непрацездатного громадянина, людини з функціональними обмеженнями, особи без певного місця проживання тощо). Такий підхід передбачає об'єктивне оцінювання соціальної проблеми, співставлення її з існуючими соціальними стандартами, показниками рівня життя, прожитковим мінімумом та ін. З іншого боку, щоб звернутися за допомогою, людина повинна усвідомити та підтвердити документально власну неспроможність у вирішенні конкретної соціальної проблеми, або ж принаймні оцінити свою життєву ситуацію як таку, що несе загрозу чи ризики її соціаль-

ному чи біологічному існуванню. Зважаючи на те, що кожна людина індивідуально, суб'єктивно ставиться до власних обставин, суб'єктивний компонент соціальної проблеми також має велике значення в цьому виді діяльності.

Власне, суб'єктивна складова соціальної проблеми часто і визначає розвиток зумовлених нею психологічних проблем особистості та необхідність надання психологічних послуг під час надання соціальної допомоги. Адже клієнт не просто повинен усвідомити в себе наявність соціальних проблем, але і визнати власну неспроможність у подоланні певних труднощів, заявити про свою безпорадність, що часто посилює психологічну проблематику особистості.

Також суб'єктивне оцінювання власної скрутною (проблемною) ситуації залежить від системи цінностей, виховання та рівня соціокультурного розвитку особистості. Йдеться про те, що чимало осіб звертається за соціальною допомогою не тому, що реально не спроможні долати труднощі, а тому, що в них переважають споживацькі підходи до життя.

Особливу роль у соціальній роботі відіграють також ознаки та типологія соціальних проблем. На наш погляд, під час розгляду соціальних проблем варто пам'ятати, що складені їх переліки, списки самі по собі не дають можливості конструктивного аналізу, діагностики та прогнозування згаданих соціальних явищ. Ми вже вказували на те, що соціальні працівники в буденній діяльності вирішують конкретні проблеми, прояви яких є індивідуальними в кожній окремій ситуації. Лише за умови виділення найбільш значимих у певній конкретній ситуації, чітких і, по можливості, «вимірюваних» критеріїв узагальнення, можна скласти більш-менш чітке уявлення щодо генези, структури, тенденцій і прогнозів розвитку та шляхів вирішення певної групи проблем.

Також типологізація соціальних проблем внаслідок спрощення, елементаризації ситуації значно звужує коло проблем, що розглядаються, які можуть бути значимими для покращання ситуації в цілому. Стосовно ознак соціальних проблем, то слід відзначити, що першим кроком в організації діяльності щодо надання соціальних послуг є діагностика, ідентифікація соціальних проблем, яка включає оцінювання ситуації, визначення тих груп потреб, які не задовольняються або розглядаються клієнтами як проблемні.

Один із перших дослідників соціальних проблем у соціальній роботі П. Люссі вказував на той факт, що «індивідуальна проблема стає соціальною проблемою, якщо вона пов'язана з незадоволенням соціальних потреб людей (в їжі, одязі, зарплаті, роботі, догляді, вихованні, спілкуванні тощо), мінімальне задоволення яких гарантується державою» [24, с. 92]. Тобто незадоволення основних індивідуальних потреб людини лежить в основі формування соціальних проблем. А, враховуючи соціокультурні особливості розвитку сучасного суспільства, з одного боку, а також рівень науково-технічного прогресу на цьому історичному етапі, з іншого, можна стверджувати, що способи задоволення основних потреб постійно змінюються, набувають нових форм, а тому потребують удосконалення і ті послуги, які сприяють їх задоволенню.

Не менш важливим також уявляється і визначення причин розвитку соціальних проблем. Зважаючи на існуючі соціологічні концепції, можна стверджувати, що ці причини можуть бути закладені як у самій особистості та особливостях її розвитку й умовах формування, як у суспільстві, соціумі, найближчому оточенні людини, так і в особливостях взаємодії індивіда та суспільства. Про таке розуміння виникнення

соціальної проблематики особистості вказують чимало авторів [17; 18; 19]. Причому позиція дослідників визначається тим, прихильниками якого теоретичного напрямку вони виступають.

Не маючи на меті детально висвітлювати питання детермінації соціальних проблем, зазначимо лише, що в аспекті соціальної роботи важливим є виявлення першопричин появи проблематики клієнта чи групи, дослідження особливостей його (їх) взаємодії з соціумом та аналіз взаємних впливів особи та суспільства. Виходячи з цього, процес проблематизації має включати аналізування та оцінювання як самих соціальних умов існування людини, так і їх порушень або відхилень від визначених соціально-культурних чи нормативних стандартів. Основними завданнями аналізу в такому разі є: виявлення та пояснення причин відхилень від стандартів рівня життя в конкретних соціальних умовах; пошук причин встановлених порушень чи відхилень; визначення масштабів соціальної проблеми; прогнозування наслідків впливу зазначених відхилень на життєдіяльність особи, групи чи суспільства (відповідно до ситуації). Тобто, методологія дослідження соціальних проблем у соціальній роботі повинна включати: 1) виявлення причин виникнення та соціально-психологічної детермінації проблем; 2) отримання інформації про форми та прояви проблематики клієнта в конкретній життєвій ситуації; 3) загальне діагностування проблеми; 4) характеристика проблеми в контексті її типологізації та модифікації (залежно від індивідуальних обставин); 5) аналіз можливостей щодо розвитку та вирішення проблеми.

Ще одним важливим питанням в аспекті соціальної роботи є шляхи вирішення соціальної проблематики. Основними умовами вирішення соціальних проблем на особистісному рівні можна вважати:

1. Правильно (адекватно) діагностовані та сформульовані проблеми, виділені їх причини. Для цього важливим є отримання достовірної, різнопланової інформації як щодо самого клієнта (чи групи), так і щодо його ситуації, оточення, характеру соціальної взаємодії.

2. Вибір оптимальних форм та методів роботи. Тут особливої актуальності набуває ресурсний аспект, професійна кваліфікація фахівця, його соціальна та соціально-психологічна компетенція.

3. Вмотивованість клієнта на продуктивну взаємодію з соціальним працівником, спрямованість його особистості на вирішення (та/або профілактику) соціальної проблеми, подолання суперечностей, які викликають розвиток соціальних негараздів.

Говорячи про шляхи вирішення соціальних проблем на будь-якому рівні, не можна не погодитися з висновками П. Люссі, який вважав вирішення проблем основним завданням соціальної роботи. «Вирішення соціальних проблем» розглядається цим автором як інтегративне поняття, яке дозволяє поєднати в собі завдання соціальної роботи і професійну діяльність соціального працівника. Вирішення соціальних проблем як генеральна функція соціальної роботи виявляється у чотирьох основних функціях цього виду діяльності: медіаторної (посередницької), компенсаторної (що допомагає в освоєнні ресурсів), проєктивної (захисної) та мотиваційної (що сприяє розширенню соціального досвіду, що супроводжує вирішення проблем). Вказані функції не є абстрактними принципами, а реалізуються у цілеспрямованих видах або методах дій соціального працівника: консультуванні, веденні переговорів, втручанні, представництві, набутті ресурсів і патронажі [24, с. 95; 15, с. 85]. Причому особливо цінним у концепціях цих авторів є те, що соціальна робота виступає в них

як відкритий процес, що не залишається сталим, а змінюється і розвивається. Розгляд вирішення проблем як відкритого соціального процесу дозволяє аналізувати в цьому контексті соціальну роботу з будь-якими реальними проблемами людей.

Таким чином, соціальні проблеми в контексті соціальної роботи та її соціально-психологічного забезпечення мають розглядатися як складне інтегроване поняття, що характеризує розрив між бажаним і наявним, співвідноситься з базовими цінностями особи та суспільства, рівнем задоволення соціальних потреб особистості, представлене у суспільній свідомості, має певні особливості, структуру, типологію та шляхи вирішення.

Розглядаючи людину як клієнта соціальної роботи та отримувача соціальних послуг, не можна залишити поза увагою ще одне важливе поняття – психологічні проблеми особистості.

У соціальній роботі психологічні проблеми особистості постають дещо в іншому ракурсі, ніж у практичній психології. Як вже згадувалось, фахівці із соціальної роботи приділяють увагу психологічним проблемам у тих випадках, коли вони породжені наявними об'єктивними соціальними проблемами клієнта. Насправді, дуже важко «відділити» (нехай навіть і умовно) психологічні проблеми від соціальних. Людина, переживаючи ті чи інші події свого життя, болісно відчуває будь-які «збої», «відхилення» від буденного плину існування.

Соціальні працівники, вивчаючи, досліджуючи та діагностуючи соціальні проблеми, повинні в'яснити, як людина ставиться до життєвих труднощів, оцінити рівень їх усвідомлення та встановити, в чому клієнт вбачає причини наявної проблематики. Тому психологічні проблеми особистості розглядаються не стільки з точки зору їх глибинного походження та змісту, скільки в аспекті детермінації соціальними проблемами та впливом на соціальну ситуацію клієнта.

Не маючи можливості детально висвітлювати позиції різних авторів стосовно тлумачення психологічних проблем та близьких до них дефініцій, зупинимося на тих аспектах цього поняття, які, на наш погляд, знаходять відображення в професійній діяльності соціальних працівників і мають відношення до процесу і результату надання ними соціальних послуг.

Терміни «життєві проблеми», «психологічні проблеми» наразі дуже широко використовуються в практичній психології і розглядаються багатьма вченими як предмет цієї галузі знань [11; 14; 20].

Наприклад, В.Г. Панок [12, с. 315] пропонує категорію «життєва проблема» розглядати як вихідну та таку, що виконує системоутворюючу функцію у практичній психології. Науковець визначає психологічну проблему як інтерпретацію клієнтом власних переживань та їх причин, як відображення у свідомості клієнта або його найближчого соціального оточення конкретної життєвої проблематики, причин та обставин, в яких вона виникла.

П.П. Горностай, характеризуючи сучасний стан консультативної практики, визначає предметом теоретичного аналізу та практичного впливу цього виду діяльності психологічну проблему клієнта і розробляє так званий «проблемний підхід» у консультуванні [3, с. 74].

Подібні підходи пояснюють той факт, що в науковій літературі психологічний контекст життєвих проблем особистості віднаходить досить повне відображення. Зокрема, глибоке теоретичне та емпіричне обґрунтування категорії «психологічна

проблема» та інших понять, що пов'язані з нею, було здійснене в роботах Б.Г. Ананьєва, Л.Ф. Бурлачука, Ф.Ю. Василюка, П.П. Горностай, І.С. Кона, В.М. Мясищева, В.А. Роменця, С.Л. Рубінштейна, Л.В. Сохань, В.О. Татенка, Т.М. Титаренко та інших учених.

Згідно з сучасним уявленням про психологічні проблеми особистості, вони виникають тоді, коли у людини є неусвідомлена внутрішня фіксація на якомусь об'єкті чи суб'єкті, які (на думку самої людини) пов'язані з досягненням бажаної мети. Психологи зазначають, що психологічні проблеми зазвичай носять подвійний характер: по-перше, людина неусвідомлено прагне до визначеної мети, але досягнути її не може через внутрішні психологічні причини (комплекси, неконструктивну поведінку, стреси, відсутність досвіду тощо); а по-друге, особа через ті ж внутрішні причини боїться досягти поставлених цілей, причому часто цей процес відбувається неусвідомлено або, у кращому випадку, напівсвідомо.

Дещо під іншим кутом зору поняття проблеми висвітлено в роботах Т.С. Яценко. Так, науковець розглядає поняття особистісної деструкції та особистісної проблеми. До особистісних деструкцій відносяться «такі стабілізовані утворення психіки суб'єкта, які породжують бар'єри в його контактах з іншими людьми та ускладнюють тим самим реалізацію його власних потреб і цілей» [23, с. 21]. Особистісна ж проблема – «це така, яку суб'єкт сам не може розв'язати внаслідок неусвідомленості її передумов, каузальних аспектів, пов'язаних із внутрішньою, стабілізованою суперечністю» [23, с. 21]. Головною, специфічною характеристикою особистісної проблеми авторка вважає її неусвідомленість, бо людина «перебуває в полоні ілюзій, породжуваних викривленням свідомості, що потребує «захистів»» [23, с. 55], а відчуття напруженості, тривоги, очікування невдачі, підвищена агресивність або пасивність, апатія і т. ін. є, скоріше, ситуативними наслідками дії особистісної проблеми. Каузальний аспект особистісної проблеми пов'язаний з історією життя й, особливо, з дитинством суб'єкта, з наявністю у людини внутрішньої стабілізованої суперечності, яка маскується в психіці й інтегрується через процес суб'єктивної інтеграції системою «психологічних захистів».

Цей підхід, на наш погляд, підкреслює категорію досвіду в аналізі проблем особистості, а також визначає основний вектор психологічної підтримки – допомогти усвідомити проблематику, розширити знання людини про саму себе і свою ситуацію, про соціальне оточення та особливості взаємодії з ним.

Ми також підтримуємо точку зору В.Г. Панка щодо того, що психологічна проблема, «будучи однією із складових життєвої проблематики, є станом невизначеності, що виникає в процесі життєдіяльності особистості, між намірами, мотивами, уявленнями і цілями поведінки, з одного боку, та об'єктивними і суб'єктивними умовами їх реалізації, – з іншого» [12, с. 316].

Отже, вважається, що основні складові психологічної проблеми – суб'єктивні: суб'єктивна неспроможність подолати перешкоди; деструктивні способи досягнення цілей; глибокий зв'язок із попереднім досвідом; відсутність справжнього бажання конструктивно вирішувати проблему та ін.

Залежно від форми прояву та причин виникнення у різних джерелах розглядають такі види психологічних проблем:

– внутрішньоособистісний конфлікт – зіткнення протилежних бажань, інтересів, цінностей, цілей тощо, що проявляється у глибоких внутрішніх переживаннях;

SOCIAL WORK PROBLEMS

- психологічна травма – різноманітні порушення психіки після афективних (досить сильних і руйнівних) переживань (наприклад, після розлучення, внаслідок ізоляції, хвороби, смерті близької людини, воєнних дій та ін.);
- фрустрація – психічний стан переживання невдачі;
- невротичні реакції та стани – страх, тривожність, фобії, нав'язливі стани, депресивні реакції, що виникають внаслідок скрутних життєвих обставин;
- психосоматичні порушення – соматичні (фізіологічні та фізичні) зміни, викликані психологічними (емоційними) причинами;
- проблеми сенсу життя та самореалізації – переживання правильності чи неправильності свого життєвого шляху, вибору, проблеми самовизначення та самовияву;
- міжособистісні конфлікти – явні чи приховані конфлікти з іншими людьми;
- вікові та етапні кризи (вони є нормативними, однак люди часто бувають до них не готовими);
- відсутність навичок чи деформовані навички – проблеми у спілкуванні, знайомствах, упевненості в собі, самопрезентації тощо;
- дисгармонічна Я-концепція та інші.

Майже всі перераховані види психологічних проблем наявні в діяльності соціальних працівників.

Стосовно причин виникнення психологічних проблем особистості, то загально-відомо, що їх визначення залежить від теоретичної позиції психолога. Наприклад, психоаналітики розглядають психологічні проблеми індивіда як конфлікт між підструктурами його особистості (Его, Супер Его та Ід). У біхевіорально-когнітивних напрямках основною причиною психологічних проблем виступають суперечності в досвіді особистості (стосовно поведінкових реакцій чи пізнання світу). Представники гуманістичної психології пояснюють виникнення психологічних проблем розщепленим станом «Я», що сприймається особистістю як безвихідь. У будь-якому випадку, психологічна проблема завжди супроводжується негативними переживаннями, відчуттями, емоціями.

Досить глибокий соціально-психологічний аналіз життєвих проблем особистості здійснено в роботі «Жизненный путь личности» [6]. Наприкінці 90-х років минулого сторіччя автори цієї роботи зазначали, що «проблема виникнення, переживання та подолання критичних конфліктних ситуацій, життєвих суперечностей» є найменш розробленою серед категорій життєвого шляху [6, с. 149]. У вказаній праці психологічна проблема розглядається як «внутрішнє, рефлексивне соціально-психологічне протиріччя – роздвоєння єдиного в структурі особистості, що створює проблемну напруженість. Воно може виникнути як результат інтеріоризації об'єктивних суперечностей дійсності у внутрішній світ, а може сформуватися із назрівання суперечностей у свідомості особистості» [6, с. 152].

У літературі вказується також, що психологічні проблеми можуть бути усвідомленими та неусвідомленими, явними та прихованими, відповідати реаліям чи бути надуманими. Одні з них потребують подолання (як хвороби), інші – реагування, внаслідок якого людина звільняється від їх деструктивного впливу, треті – визрівання та завершення. Нарешті існують і такі проблеми, котрі потребують прийняття або зміни ціннісних орієнтацій стосовно неї. Акцентується увага і на тому, що з'ясувати всю, повну картину причинності та змісту психологічних проблем особистості дуже скла-

дно, потрібно працювати з тими проблемами, які мають домінуюче значення в цій конкретній ситуації, з так званім «проблемним ядром» особистості [3, с. 75].

Важливим моментом у цих працях, з огляду на значення понять «життєві, особистісні і психологічні проблеми» для соціальної роботи, на наш погляд, є ще й те, що вони не розглядаються лише у негативному контексті. Так, у зазначеній вище праці за загальною редакцією Л.В. Сохань вказується, що енергія внутрішнього конфлікту та проблем особистості – «один із резервів самоорганізації і саморегуляції життєдіяльності особистості... Життєвий шлях особистості формується і розвивається в процесі безперервного становлення та вирішення різноманітних за своєю природою та значенням суперечностей» [6, с. 151].

Подібну думку розвиває і П.П. Горностай, у роботах якого йдеться про те, що психологічну проблему потрібно розглядати не як негативну перешкоду на шляху розвитку, яку треба усунути, а як «нормальне явище, що обов'язково супроводжує розвиток, виступаючи його рушійною силою. Будь-які якісні зміни в психології людини є результатом розв'язання протиріч, виходом із криз, що суб'єктивно переживаються як психологічні проблеми» [3, с. 74].

Варто враховувати, що надання психологічної допомоги та відповідних послуг рідко формулюється як першочергове завдання, основне, функціонально необхідне для спеціалістів із соціальної роботи. Однак дієвість та результативність наданих соціальних послуг (а, отже, і вирішення соціальних проблем) значною мірою залежить від ставлення клієнта до власної життєвої ситуації, рівня її усвідомлення, глибини впливу на особистість та її життєву перспективу тощо.

Таким чином, розуміючи той факт, що психологічні проблеми особистості можуть зумовлюватися наявністю в неї соціальних проблем, а можуть виникати і без помітних зовнішніх причин, соціальні працівники мають зуміти «побачити», виявити наявні психологічні негаразди.

Висновки. Значення категорії проблем особистості в контексті соціальної роботи не можна переоцінити, оскільки негаразди, труднощі на життєвому шляху клієнтів найчастіше потрапляють у поле предметної діяльності соціальних працівників. Фахівці, надаючи соціальні послуги на індивідуальному рівні, обов'язково повинні не просто фіксувати психічний та емоційний стан соціально незахищеної особи, враховувати її відносини з найближчим оточенням, розуміти особливості її самосприйняття, психофізіологічні вікові особливості, індивідуально-типологічні риси, здібності, інтереси тощо, але і сприяти розвиткові особистості, її рефлексії, формуванню позитивного сприйняття і ставлення до змін, тобто наснаженню.

Усе це вимагає від соціальних працівників високого рівня соціально-психологічної компетентності та вміння використовувати психологічні методи роботи, з одного боку. А з іншого – підтверджує тезу про те, що психологічна допомога й підтримка виступає одним із найважливіших ресурсів соціальної роботи, чинників її ефективності. Причому основним змістом, напрямком цього виду допомоги виступає наснаження особистості, спонукання її до позитивних змін у собі, в своїй життєвій ситуації. Саме наснаження, опанування новим, позитивним досвідом повинно розглядатися як основна стратегія вирішення психологічних проблем особистості в соціальній роботі.

Список використаних джерел

1. *Про соціальні послуги*: Закон України від 19 червня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 45. – Ст. 358.
2. *Бідність* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

3. *Горноста́й П. П.* Проблемний аналіз в консультативній практиці / П. П. Горноста́й // Практична психологія: теорія, методи, технології : матеріали наук. семінару. – К. : Ніка Центр, 1997. – С. 72-78.
4. *Деметрадзе М. Р.* Методологія соціокультурних досліджень в контексті соціальної антропології. Соціокультурні аспекти соціальної антропології [Електронний ресурс] / М. Р. Деметрадзе // Тезиси докладів на III Всеросійському соціологічному конгресі. – Режим доступу : http://www.isras.ru/publications_bank/1228081283.pdf
5. *Дикая Л. Г.* Адаптація: методологічні проблеми і основні напрямки досліджень / Л. Г. Дикая // Психологічна адаптація і соціальна середовище: сучасні підходи, проблеми, перспективи / отв. ред. Л. Г. Дикая, А. Л. Журавлев. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2007. – С. 17-42.
6. *Жизненный путь личности: (Вопросы теории и методологии социально-психологического исследования)* / Л. В. Сохань, Е. Г. Злобина, В. А. Тихонович и др. ; отв. ред. Л. В. Сохань ; АН УССР, Ин-т философии. – К. : Наук. думка, 1987. – 279 с.
7. *Иванов О. И.* Социальные проблемы: концепции и структура [Электронный ресурс] / О. И. Иванов // Социальные проблемы. – 2008. – № 2. – Режим доступа : <http://webcache.googleusercontent.com>
8. *Кон И. С.* Социологическая психология / И. С. Кон. – М. : Московский психолого-социальный институт ; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 1999. – 560 с.
9. *Кучер Г. М.* Удосконалення системи соціального захисту населення / Г. М. Кучер // Проблеми соціального захисту в Україні : матеріали науково-практичної конференції (20-21 червня 1996 р.) / за заг. ред. Я. І. Безуглої. – Чернівці : ЧЮК : Юрист, 1996. – 136 с.
10. *Оксфордский толковый словарь по психологии* [Электронный ресурс] / [под ред. А. Ребера]. – Режим доступа : <http://vocabulary.ru/dictionary/>
11. *Основи практичної психології* / [В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін.]. – К. : Либідь, 1999. – 533 с.
12. *Панок В. Г.* Теоретико-методологічні засади розвитку практичної психології в Україні / В. Г. Панок // Проблеми загальної та педагогічної психології : збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПНУ / за ред. С. Д. Максименка. – К., 2011. – Т. XIII. Ч. 1. – С. 309-318.
13. *Посель И.* Социальные проблемы: инновации и риск [Электронный ресурс] / И. Посель // Социальная реальность. – 2008. – Режим доступа : <http://socprob.ru/2008/cotsialnyie-problemyi-innovatsii-i-risk.html>
14. *Психология социальной работы* / [О. Н. Александрова, О. Н. Боголюбова, Н. Л. Васильева и др.] ; под общей ред. М. А. Гулиной. – СПб. : Питер, 2002. – 352 с.
15. *Симонова Т. М.* Социальные проблемы в интерпритации П. Люси [Электронный ресурс] / Т. М. Симонова // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. Серия. История и социология. – Режим доступа : ftp://lib.herzen.spb.ru/text/simonova_11_62_182_186.pdf
16. *Симонова Т. М.* Социальные проблемы и социальные явления [Электронный ресурс] / Т. М. Симонова // Социальные проблемы. – 2008. – № 3. – Режим доступа : <http://socprob.ru/2008/sotsialnyie-problemyi-i-sotsialnyie-yavleniya-simonova-t.m.html>
17. *Соціальна політика і соціальна робота: термінологічно-понятійний словник* / [М. Ф. Головатий, М. Б. Панасюк]. – К. : МАУП, 2005. – 560 с.
18. *Соціальна робота на початку XXI століття: проблеми теорії та практики : матеріали доповідей на Міжнародній науково-практичній конференції 29-31 жовтня 2002 року.* – К., 2002. – 274 с.
19. *Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи : матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції* / [за ред. І. В. Козубовської, І. І. Миговича]. – Ужгород, 1999. – Ч.1. – 412 с.
20. *Теория социальной работы : учеб. пособие* / [М. В. Ромм, Е. В. Андриенко, Л. А. Осьмук, И. А. Скалабан и др.] ; под ред. М. В. Ромма. – Новосибирск : Изд-во НГТУ, 2000. – Ч. II. – 112 с.
21. *Фуллер Р.* Стадии социальной проблемы / Р. Фуллер, Р. Майерс // Контексты современности – II : хрестоматія / сост. и общ. ред. С. А. Ерофеева. – Казань : Изд-во Казанского университета, 2001. – 589 с.

22. Ясавеев И. «Социальная проблема» в социологическом лексиконе [Электронный ресурс] / И. Ясавеев // Социальная реальность. – 2006. – № 6. – Режим доступа : www.socreal.fom.ru
23. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції : навчальний посібник / Т. С. Яценко. – К. : Либідь, 1996. – 264 с.
24. Lüssi Peter. Systemische Sozialarbeit: Praktisches Lehrbuch der Sozialberatung / Lüssi Peter. – Bern, Stuttgart: Haupt Verlag AG, 2001. – 501 p.
25. Social security in developing countries / edited by Ehtisham Ahmad, Jean Dreze, John Hill and Amartya Sen. – Oxford : Clarendon Press. – 1991. – 496 p.

УДК 316.6

Т.В. Мазур, канд. психол. наук, доцент

Чернігівський державний технологічний університет, м. Чернігів, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ЦІННІСНО-СМИСЛОВОГО НАПОВНЕННЯ СУБ'ЄКТИВНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА

У статті розглянуто суб'єктивне благополуччя у його обумовленості з ціннісно-смысловим формуванням особистості у професійному самовизначенні соціального працівника. Проаналізовано динаміку ціннісно-смыслових утворень у професійній діяльності в її співвідношенні з задоволеністю життям і професійною діяльністю.

Ключові слова: задоволеність життям, емоційний комфорт, психологічне благополуччя, суб'єктивне благополуччя, ціннісно-смыслові утворення.

В работе рассмотрена проблема субъективного благополучия в его обусловленности ценностно-смысловым формированием личности в профессиональном самоопределении социального работника. Проанализирована динамика ценностно-смысловых образований в профессиональной деятельности и в ее соотношении с удовлетворенностью жизнью и профессиональной деятельностью.

Ключевые слова: удовлетворенность жизнью, эмоциональный комфорт, психологическое благополучие, субъективное благополучие, ценностно-смысловые образования.

The paper treats the problem of subjective well-being as conditioned by the valuable and semantic formations of a person in his/her professional self-determination. Questions of the dynamics of these valuable and semantic formations in professional activity and their correlation in the appearance of work and life satisfaction are subjected to theoretical analysis; the semantic importance of trouble as well as well-being is emphasized, and a self-determining role of the valuable and semantic sphere of a person is established, its mechanism being contradiction expressed as dissatisfaction.

Key words: satisfaction by life, emotional comfort, psychological prosperity, subjective prosperity, valued-semantic educations.

Постановка проблеми. Оцінювання людиною свого життя, її емоційне ставлення до нього формується, безсумнівно, під впливом соціокультурної ситуації і безпосередньо впливають на особистісний та професійний розвиток, особливо у професіях «людина-людина».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для характеристики стану суб'єктивного світу особистості в аспекті його сприятливості вживають різні терміни: переживання (відчуття) щастя, задоволеність життям, емоційний комфорт, добробут, "психологічне благополуччя", "суб'єктивне благополуччя". Що стосується феномена благополуччя, то розробленню цієї проблеми присвячені роботи М.М. Брадбурна, Б.С. Братуся, Е. Динера, І.В. Дубровіної, К. Ріфф, О.Є. Созонтова, П.П. Фесенко та інших, у той же час ця проблема, як і раніше, залишається однією з малорозроблених як у зарубіжній, так і у вітчизняній науці. Аналізуючи існуючі підходи, можна зробити висновок, що ці поняття характеризують переживання і стани, властиві здоровій особистості. У багатьох наукових працях "суб'єктивне благопо-